

Orologiile meșterului lăcătuș János Tébi din Oradea. Gânduri despre soarta posibilă a unor vechi mecanisme de ceas

András Emödi

Am schițat într-un studiu de-al nostru anterior cadrul și detaliile până atunci necunoscute ale istoriei timpurii a realizării orologiilor la Oradea.¹ Activitatea lui János Tébi poate fi considerată drept un capitol marcant al istoriei locale a acestei ramuri industriale, de aceea ni s-a părut justificată prezentarea acestui meșter, care a lăsat în urma sa creații tehnice de o valoare muzeală remarcabilă la nivel regional. Totodată, demontarea în trecutul apropiat a orologiilor sale păstrate până acum în bisericile reformate din Orașul Nou / Oradea și din Cetariu ne-a oferit ocazia de a formula câteva observații în legătură cu modalitățile posibile de conservare / restaurare și de prezentare a acestui tip de obiect de artă.

Deși avem date cu privire la existența meșterilor ceasornicari la Oradea deja de la mijlocul secolului al XVIII-lea, fundalul de breaslă al acestei ramuri meșteșugărești ne este de fapt necunoscut. Conform unor izvoare, începând din 1771/1772 ceasornicarii s-au alăturat breslei asociate a tâmplarilor-lăcătușilor-sticlariilor-armurierilor-strungarilor, care exista deja de multă vreme, iar baza de date a privilegiilor breslelor păstrate printre documentele autorităților guvernamentale confirmă acest lucru, dar acest fapt este într-o oarecare măsură contrazis prin aceea că registrele de procese verbale din Olosig și Orașul Nou din Oradea ale breslei menționate, care asocia mai multe meșteșuguri, nu conțin nici o referință la ceasornicari. Un certificat emis de breaslă în 1771 și ilustrat cu imaginea orașului nu-i menționează nici el pe ceasornicari, în schimb un alt certificat (testimoniu, Kundschaft) din Oradea, tipărit între 1825–1836, a fost întocmit nu numai pentru reprezentanții meșteșugurilor mai sus menționate, ci și pentru meșterii care realizau ceasornice mici și mari.²

În cursul cercetărilor noastre, nu am găsit până acum documente ale unei bresle independente a ceasornicarilor din Oradea, prin urmare rămâne o incertitudine în această privință. Putem însă declara că, cu excepția unui singur meșter, ceasornicarii din Oradea realizau, vindeau și reparau doar ceasornice mici (ne referim în primul rând la ceasuri de masă și de perete). În 1767 existau doar doi ceasornicari (și o calfă);³ în diferitele izvoare dintre 1800–1840 întâlnim cel puțin zece nume;⁴ cu ocazia consemnării comercianților și meșteșugarilor, a breslelor și asociațiilor în 1855, au fost înregistrați tot zece ceasornicari la Oradea.⁵ Cel care constituie singura excepție este ceasornicarul de origine germană Georg Ruepp (1751-1815), care, pe lângă ceasuri de masă și de perete, realiza respectiv repara, și orologii (ceasuri de turn), și – conform datelor de care dispunem în prezent – era singurul reprezentant local al acestui prim capitol al meseriei sale.⁶ Numele lui nu este amintit deloc în documentele deja menționate ale breslei asociate, nu era membru al breslei lăcătușilor. În ultima perioadă a vieții și activității lui Ruepp, era deja activ la Oradea János Tébi, meșterul lăcătuș care s-a ocupat în mod neîntrerupt timp de patru decenii cu realizarea și repararea unor orologii, fiind personajul principal al acestui al doilea capitol al construirii orologiilor. Cei care au cercetat această temă, știu foarte bine că această meserie era practică în primul rând de lăcătuși, și nu de ceasornicari, considerați în sensul clasic al cuvântului!

János Tébi s-a născut pe 14 iunie 1771 în satul Zsadány din comitatul Bihor de odinioară (astăzi localitatea se află în județul Békés din Ungaria), părinții săi fiind Mihály Tébi și Sára Molnár (mama ei era originară din

¹ Emödi 2018, cu mai multă bibliografie și listă de izvoare.

² Emödi 2018. pp. 14-15; RNL BmI / Documente ale breslelor / dosar nr. 230 pe microfilmul nr. 8: *Protocol care cuprinde ucenicii angajați și eliberați ai breslelor asociate ale meșterilor Tâmplari, Lăcătuși, Sticlari, Armurieri și Strungari din Olosig și celelalte filiale... 1767-*, dosar nr. 240 pe microfilmul nr. 10: *Protocolul meșterilor Tâmplari, Lăcătuși, Sticlari, Strungari și Armurieri din Orașul privilegiat Oradea 1783-*, dosarul nr. 241 pe microfilmul nr. 11: *Meșterii breslei Tâmplarilor, Lăcătușilor, Sticlariilor, Armurierilor și Strungarilor din Orașul privilegiat Olosig Oradea, care au locuit și locuiesc în oraș, au fost înregistrați și înscrși după cum urmează ... 1753.*

³ Joseph Mitter, Sebastian Oberhardt, Andreas Motola, toți trei de religie romano-catolică.

⁴ Urbanus Órás, Ferenc Kanovszky, Gábor Katona, Johann Habel, János Dajka, József Blum, János Gartner, Károly Ritz, cu toții romano-catolici. Ceasornicarul Urbanus a venit la Oradea din Italia, Kanovszky de la Lipova, Gartner de la Viena.

⁵ RNL BmI / Documente ale breslelor / dosar nr. 219 pe microfilmul nr. 6: József Czuczor (54 de ani, de confesiune evanghelică), Jeremiás Amiga (50 de ani, de confesiune izraelită), Lajos Kozma (42, romano-catolic), Frigyes Kovács (40, romano-catolic), Márton Kanovszky (40, romano-catolic), Antal Miskovszky (33, romano-catolic), Alajos Tippmann (34, romano-catolic), Jakab Bergmann (28, izraelit), Károly Holmberg (26, reformat), Károly Knorr (24, romano-catolic).

⁶ Emödi 2018. pp. 15-18.

Magyarhomorog). Locuitorii satului, cu toții de confesiune reformată, erau iobagi având drept de mutare liberă, iar raportul lor cu moșierul era reglementat printr-un contract colectiv. Începând din 1773, li s-a impus urbaniul, mai nefavorabil față de situația anterioară, ale cărui chestionare preliminare au fost semnate în decembrie 1770 printre alții de János Tébi Sr., bunicul (sau unchiul) viitorului nostru meșter, strămoș care îndeplinise de mai multe ori funcția de primar sau de jurat.⁷ Din păcate nu avem date referitoare la János Tébi pentru perioada dintre 1785 și 1800, în care trebuie să se încadreze cei 4–5 ani ai săi de ucenicie, apoi anii cât a fost calfă, anii de pelerinaj și realizarea lucrării de meșter. În izvoarele aferente aflate în arhivele din Debrecen nu apare, cu siguranță nu și-a petrecut anii de ucenicie acolo. Despre anii petrecuți după ce s-a stabilit la Oradea, avem date din două grupe de izvoare, pe de o parte registrele de evidență ale parohiei reformate locale⁸, pe de altă parte registrele de procese verbale deja amintite ale breslei tâmplarilor-lăcătușilor-sticlarilor-strungarilor-armurierilor. Tébi s-a stabilit la Oradea / Orașul Nou (izvoarele numesc acest cartier al orașului de obicei pur și simplu Oradea, spre a-l deosebi de cartierul Oradea / Olosig, care se afla la nord de Crișul Repede), și a făcut parte tot timpul din breasla de acolo. Datele cuprinse în capitolul intitulat *Numele Domnilor Meșteri Lăcătuși și Armurieri din Oradea* din registrul breslei (care era în același timp registrul meșterilor, dar și registrul al primirii și eliberării ucenicilor) ne informează cu precizie asupra datei admiterii meșterilor în breaslă, cât și asupra datelor primirii și eliberării ucenicilor acestora.⁹ János Tébi a fost meșter al breslei din Oradea începând din 8 noiembrie 1801 și într-adevăr, și în listele ce cuprindeau gospodăriile reformate, apare începând din 1802, în calitate de cap de familie, în strada Német. Începând cu anul următor și până la moartea sa, recensămintele îi indică gospodăria în zona străzilor Magyar-Pecec, mai precis pe strada Pecec, în apropierea mănăstirii capucinilor. Primul ucenic s-a angajat în atelierul său în 1803, însă doar István Gál, care s-a angajat în 1807, a fost primul care s-a și eliberat deja în 1808. Până în 1830 a primit în totalitate 25 de ucenici, dintre care doar 13 s-au și eliberat din atelierul lui.¹⁰ Dacă luăm în considerare aceste

cifre, pare să fi fost cel mai prolific dintre meșterii lăcătuși din Orașul Nou. Deși literatura de specialitate referitoare la viața și activitatea breslelor consideră că în general un meșter putea avea simultan doar un ucenic și o calfă, cazul lui János Tébi ne arată că în cazul breslei orădene regulile erau diferite. Conform recensămintelor parohiei reformate, în anii 1808, 1814 și 1841 locuiau la el câte două calfe, iar în 1828 chiar trei (!), iar între 1803–1837 ucenicii au fost aproape întotdeauna câte doi, uneori chiar trei. Examinând locul de origine al ucenicilor, pare aproape sigur că Tébi primea în atelierul său în primul rând (sau chiar exclusiv) tineri de confesiune reformată, în majoritatea cazurilor bihoreni sau originari din teritoriile imediat învecinate. Conform datelor dintr-un proces-verbal municipal, Tébi era în 1832 meșter de breaslă principal. Doi dintre copiii săi i-au dus mai departe meseria.¹¹ Fiul său János, născut în 1807, s-a angajat ucenic în atelierul tatălui său din strada Pecec în 1824 și s-a eliberat în 1827. Revenit acasă după o presupusă perioadă de peregrinări, apare pentru prima oară în recensămintele ecleziastice în 1837, având un timp locuința și atelierul pe strada Körös. Începând cu anii 1850, s-a mutat și a lucrat, împreună cu rudele din familia Tébi venite din provincie și care lucrau în domenii asemănătoare, în imobilele aflate pe terenul de dimensiuni impunătoare cu numărul cadastral 439, aflat la capătul străzii Német (devenită mai târziu strada Nagy Teleki). János Tébi Jr. a devenit întreprinzător, în 1872 este înregistrat ca proprietar al unei fabrici de ulei. Celălalt fiu al lui János Tébi, József, născut în 1825, s-a angajat în 1840 la Mihály Knorr, unul din meșterii breslei din Olosig, și s-a eliberat tot acolo în 1843.¹² Este interesant de remarcat faptul că Mihály Knorr a executat în 1842 și

István Gál (1807-1808), Jakab Etsedi (1806-1809), Márton Turcsányi (1809-1813), Mihály Boros (Paleu, 1813-1816), Márton Majoros (Palota, 1815-1816), Pál Szabó (Salonta, 1815-1819), Sámuel Hajdú (Szeghalom, -1820), Sándor Szakál (Sarkad, 1819-1822), Károly Szentendrey (Körösszegapáti, 1821-1824), István Kováts (Berekböszörmény, 1821-1825), Lajos Disznósi (Bagamér, 1823-1826), Dávid Kádár (Füzesgyarmat, -1830), János Tébi Jr. (Oradea, 1824-1827). Ucenicii care nu au, fost eliberați proveneau din următoarele localități: Hencida, Ocna Slatina, Bakonszeg, Episcopia Bihor, Borș.

¹¹ Pentru datele referitoare la familia sa numeroasă, vezi Emödi 2018. p. 18.

¹² Pentru o imagine completă a situației, publicăm și lista meșterilor lăcătuși din Olosig, pe baza deja menționatului registru de procese verbale: Gáspár Kreiczler (1761-), Leonhard Scheiderber (1761-), György Müller (1766-), János Denkl (1770-), István Pintér (1770-), János Mihály Peyko (1770-), Antal Peiczhoffér (1776-), Simon Szilágyi (1778-), János Ámon (1780-), István Jámbor (1786-), Vencel Smisch (1786-), György Szabó (1786-), Péter Finta (1790-), József Schuler (1790-), Mihály Grüll (1791-), György Czuleger (1796-), Antal Ámon (1798-), Ignác Hamerschmidt (1802-), István Knorr (1802-), Jakab Tribl (1805-), István Oláh (1805-), Mihály Kiss (1813-), Sándor Szabó (1818-), Imre Györfi (1818-), Ferenc Schultz (1825-), Mihály Knorr (1825-), Ferenc Ámon (1826-), József Gyapai (1826-), József Ernst (1832-), István Lévai (1846-), István Perge (1847-). Breasla de aici era dominată mai ales în secolul al XVIII-lea de meșteri romano-catolici, o parte dintre ei vorbitori de limbă germană, o maghiarizare accentuată a burgeziei meșteșugărești din acest cartier al orașului poate fi observată începând cu primul deceniu al secolului al XIX-lea.

⁷ Makai 1999. pp. 43-54, MNL / I. registru mixt de stare civilă al Parohiei Reformate din Zsadány (1757-1837).

⁸ Cf. Emödi 2018. nota nr. 28.

⁹ Lista meșterilor lăcătuși din Orașul Nou (în paranteză anul când au fost primiți în breaslă) : István Szombati (1783-), István Kalmár (1788-), András Bornemisza (1793-), József Gunczel (1795-), János Tébi (1801-), István Apai (1802-), Károly Rottenfels (1803-), János Vámos (1806-), Jakab Mártonfi (1807-), Márton Hajda (1809-), Sámuel Kováts (1810-), József Benkó (1812-), Imre Györfi (1814-), Sándor Szabó (1815-), György Megyaszi (1817-), József Rákosi (1818-), Sándor Körösi (1819-), András Németh (1821-), Lőrincz Rusz (1821-), Pál Keresztesi (1825-), István Beretzky (1826-), István Szakáts (1827-), János Bellovits (1829-), Mihály Rusz (1829-), Mihály Szlafkai (1830-), György Papp (1830-).

¹⁰ Lista ucenicilor primiți în atelierul lui János Tébi și apoi eliberați de acolo (în paranteză locul lor de origine și anii petrecuți la el ca ucenici):

1844 două orologii, astfel încât el reprezintă cel de-al treilea capitol – e drept că destul de firav – al acestei ramuri meșteșugărești, perioada sa de activitate suprapunându-se cu cea a lui János Tébi.¹³ Acest din urmă fiu al lui Tébi a fost cel care a exercitat cu adevărat profesia, el a fost unul dintre cei 26 de meșteri ai breslei lăcătușilor și armurierilor din Oradea (rezultată din unirea breslelor din Orașul Nou și Olosig), care mai funcționa la sfârșitul anilor 1850. Atelierul său se afla în același loc cu cel al tatălui său, la numărul de casă 92 din Orașul Nou.

Legătura strânsă a lui Tébi cu biserica reformată este evidentă, în 1803 și-a asumat deja funcția de încredere de perceptor, în 1807/1808 a fost edil (*aedilis*) al comunității, iar începând din anii 1820 a devenit prezbiter al cartierului Orașul Nou, la numeroase alegeri el a primit cele mai multe voturi dintre cei care candidau pentru această funcție. Orașul Nou, unde trăia o însemnată burghezie meșteșugărească de confesiune reformată, tânjea deja de decenii să-și aibă propria parohie de sine stătătoare, unul din principalii purtători de cuvânt ai acestei mișcări fiind tocmai János Tébi. El a fost unul dintre membrii de bază ai comitetului pentru construirea bisericii, asumându-și tot timpul sarcini de frunte referitor la construirea bisericii reformate a cartierului, la pregătirea lucrărilor, la strângerea fondurilor necesare. Independent de toate acestea, încă de la stabilirea lui aici, ca meșter lăcătuș a fost permanent preocupat de instituțiile reformate. Între actele contabile ale parohiei, prima lui factură care s-a păstrat este din 1801.¹⁴

Ar fi tentant să găsim vreo legătură de natură profesională între meșterul ceasornicar Georg Ruepp, decedat în iunie 1815, și Tébi, dar cercetările noastre în acest sens nu au fost încununuate de succes. În 1812, administratorul contabil a cumpărat pentru casa rectorului (profesorului) parohiei reformate din Olosig un ceas de perete de la *ceasornicarul din strada Sas* în valoare de 25 de florini (în cambii, care valorau în bancnote vechi 125 de florini renani), iar în 1813 și 1815 acest ceas sau celălalt aflat în școala reformată a fost reparat de Ruepp, iar în 1816 meșterul ceasornicar Gábor Katona a reparat un ceas al parohiei pentru suma de 7 florini. Se pare că pe atunci János Tébi nu era încă luat în considerare în ceea ce privește ceasurile, deși el construise deja în 1814 un orologiu, care indica și sferturile de oră, pentru parohia reformată a satului său natal Zsadány. Din câte știm, acesta a fost primul orologiu realizat de el, dar nu cunoaștem de la cine a învățat această meserie ce necesita cunoștințe speciale. În 1817 a realizat un orologiu ce indica și sferturile de oră pentru biserica reformată din Cetariu, din apropiere de Oradea, pentru suma de 1700 de florini bancnote, orologiu pe care probabil l-a reparat tot el după stricăciunile suferite în urma incendiului din 1847. Acest din urmă

mecanism mai există și în ziua de azi, la fel ca și ceasul realizat de el tot în 1817 la Pocsaj, pentru suma de 1400 de florini bancnote. El a mai instalat orologii în 1822 în turnul bisericii reformate din Gebe din ținutul Nyírség, pentru suma de 800 de florini, iar în 1834 în turnul bisericii din Mănăstireni, în Țara Călatei. Mecanismul din Mănăstireni a fost realizat în două luni și Tébi a stat acolo la instalarea sa timp de zece zile, împreună cu ajutorul său. Deși izvoarele de arhivă de acolo nu specifică decât faptul că meșterul era din Oradea, știm că în perioada respectivă nu activa în oraș nici un alt meșter care realiza orologii, iar după examinarea mecanismului de la Mănăstireni, existent și în ziua de azi, ne putem da seama fără nici o îndoială că este vorba despre o lucrare a lui Tébi. Realizarea ceasului în doar două luni constituie o dovadă evidentă a faptului că Tébi nu se ocupa doar ocazional cu construirea unor orologii, pentru că trebuie să fi dus în Țara Călatei fie un ceas aflat în stoc, fie unul construit pe jumătate și care a putut fi terminat în scurt timp. Aceasta pentru că, potrivit datelor de care dispunem în prezent, între comanda lansată pentru un orologiu și instalarea lui trecea de obicei un an! În 1836 a realizat un orologiu pentru biserica reformată din Körösszegapáti, iar apoi, în 1847 un ceas de dimensiuni mai mici pentru școala reformată din Olosig-Oradea, acesta din urmă pentru suma de 100 de florini.

Trebuie să menționăm și lucrările lui mai importante de reparație și modificare a unor mecanisme. Din cercetările noastre a rezultat că, în cazul reparației unui orologiu vechi sau care nu mai funcționa, costurile se puteau ridica chiar până la jumătate din valoarea unui ceas nou, acestea presupunând demontarea, transportul și lucrări în atelier care puteau dura săptămâni întregi. Până acum, nu avem date decât pentru o singură comandă catolică făcută lui Tébi: este vorba despre reparația generală a mecanismului foarte vechi al ceasului de la biserica parohială catolică din Beiuș, executată în 1826 pentru suma de 200 de florini. Cunoșcând împrejurările, această lucrare ne dovedește încă o dată că era un meșter căutat, ba mai mult, era singurul specialist în materie de orologii, aflat la o distanță abordabilă. În 1830 a reparat ceasul vechi de la școala reformată din Olosig, iar în 1839 a reparat și repus în funcțiune pentru suma de 250 de florini ceasul din turnul bisericii reformate din Komádi, al cărui mecanism fusese deteriorat și se prăbușise cu ocazia unui incendiu.¹⁵

Lucrările lui János Tébi de la Oradea le putem trece în revistă și separat. În turnurile bisericilor din oraș funcționau mecanisme de ceas relativ noi (biserica parohială romano-catolică din Orașul Nou, catedrala romano-catolică, biserica ortodoxă *Cu Lună*), astfel încât pe plan local meșterul nostru nu prea avea de construit orologii, cel mult era solicitat pentru reparații. În 1835, în podul locuinței

¹³ Emödi 2018, pp. 20-22.

¹⁴ Csernák 1997, pp. 79-80, 91-98; Emödi 2018, nota nr. 28; RNLBmI / Arhiva Parohiei Reformate din Oradea / dosarele 7, 15, 18, 26, 30, 33, 42, 47 (acte contabile).

¹⁵ Emödi 2018, pp. 18-19., 38-39., 46-49., 61-62.; Miklósi-Sikes 2007, pp. 260., 277.; însemnări istorice din anul 1843 în MNL (Arhiva Națională Maghiară) / primul registru mixt de stare civilă al parohiei reformate din Körösszegapáti (1774-1840); Emödi 2019.

profesorului reformat zăcea nefolosit un mecanism de orologiu mai mic, realizat de Tébi mai demult și dăruit de el. Poate că tocmai instalarea acestui mecanism în micul turn de lemn al bisericii reformate din Olosig, construită după Edictul iozefin de toleranță religioasă, s-a avut în vedere în noiembrie 1839, însă în luna ianuarie a anului următor prezbiteriul a decis că ceasul nu se potrivește în *turnul de lemn actual de proastă calitate* și în consecință să fie vândut. Ceasul a fost preluat de însuși Tébi și vândut de el în 1846. Biserica reformată din Orașul Nou a fost construită între anii 1835-1853 pe baza proiectelor lui József Szász, inginer al comitatului, și pe proiectul inițial figurau două turnuri impozante, care, din cauza revoluției și a dificultăților financiare, nu au fost construite în timpul vieții lui János Tébi, ci doar la două decenii după moartea lui, între 1870-1872 (*foto 1*).¹⁶ Însă Tébi nu avea cum să prevadă acest lucru, astfel încât încă din luna iulie a anului 1843 a anunțat consiliul ecleziastic că ar realiza un orologiu pentru biserica aflată în construcție, ba mai mult, din dragoste pentru biserica sa, la un preț care ar acoperi doar costul materialelor. Mecanismul a fost complet gata în aprilie 1844, iar conform deconturilor anexate Tébi cheltuisese pentru materialele folosite 313 florini bancnote.¹⁷ Discrepanța de două decenii semnaltă l-a derutat profund pe autorul acestor rânduri.¹⁸ Mecanismul nu a putut fi montat și pornit în timpul vieții meșterului, dat fiind că turnurile nu fuseseră construite (*foto 2*).¹⁹

Ceasul, ca un dar de pietate, a fost pus într-un depozit. Pe 29 mai 1871 au avut loc tratativele între comitetul de construire a turnurilor și meșterul lăcătuș local József Daday – devenit mai târziu un fabricant renumit de orologii – referitor la instalarea în turnul nou construit al bisericii a mecanismului de ceas. În vara anului 1872 acesta a și fost montat în turnul de vest, cele opt cadrane de afișaj au fost executate în luna iulie.²⁰ Procesele verbale întocmite atunci nu au menționat că de fapt Daday doar a montat mecanismul lui János Tébi în turnul de vest! Soarta orologiului din Orașul Nou este fără precedent, ținând seama de faptul că a fost pus în funcțiune aproape după trei decenii de la realizarea sa și la două decenii după moartea constructorului său. Așadar József Daday a realizat cadranele, elementele de transmitere a mișcării și alte accesorii pentru mecanismul deja existent, confecționat anterior de János Tébi. Din câte cunoaștem, acesta a fost primul orologiu la care a lucrat Daday, poate că aceasta a fost scânteia care a declanșat mai târziu interesul său pentru acest domeniu de activitate. Modul de execuție a carcasei și a părților componente ale ceasului demontat și restaurat

(despre acestea vom vorbi mai jos) ne-a făcut probleme și mai înainte, cu ocazia datării greșite a ceasului, dat fiind că au ieșit clar în evidență formele și soluțiile tehnologice folosite în prima jumătate a secolului al XIX-lea, caracteristice perioadei respective. Iar comparația făcută mai târziu cu mecanismele de la Cetariu și Mănăstireni nu a mai lăsat nici urmă de îndoială că „autorul” ceasului a fost János Tébi. Ne poate servi drept scuză faptul că și pe listele unui inventar complet făcut la parohie în 1885, donația lui János Tébi se pierduse deja în negura vremurilor trecute, astfel încât anul achiziționării era trecut în mod eronat ca fiind 1836, iar donatorul figura ca Mihály Tébi. Valoarea de inventar a orologiului era, în 1885, de 200 de florini.

János Tébi a murit la vârsta de 80 de ani, la 14 ianuarie 1851. Cercetările cu privire la orologii se află abia la începuturi, astfel încât pe drept cuvânt putem presupune că în afară de mecanismele prezentate mai sus ar fi putut construi și multe altele în cursul vieții sale lungi și active. Însă acest lucru va putea fi clarificat doar în cazul în care cercetările făcute în ținuturile învecinate (ne putem gândi în primul rând la ținuturile Békés și Nyírség, aflate azi pe teritoriul Ungariei și care au făcut parte din comitatul istoric Bihor) vor da rezultate, și nu putem exclude nici ivirea unor noi referințe bihorene. Evaluarea moștenirii lăstate de Tébi devine completă doar dacă menționăm și activitatea lui Károly Szentendrey, originar din Körösszegapáti, care a fost ucenicul lui Tébi între 1821-1824 și s-a eliberat din atelierul acestuia. Tébi realizase deja mai multe mecanisme de ceas, pe cel de la Gebe chiar în timpul uceniciei lui Szentendrey. Nici nu poate fi pus la îndoială stimulul primit; după ce și-a însușit de la Tébi trucurile meseriei, Károly Szentendrey s-a stabilit la Pâncota și a devenit un constructor activ de orologii al ținutului. La fel ca meșterul de la care a învățat meserie, în cursul lungii sale vieți a realizat numeroase mecanisme, din datele pe care le posedăm în momentul de față rezultă că acestea au fost executate între anii 1851-1875 (la Olari, Zerind, Vânători, Beiș și probabil Ginta).²¹

În paralel cu cercetările noastre de arhivă referitoare la orologii, a început să capete contur ideea și s-a născut decizia de a prezenta publicului larg în condiții acceptabile cel puțin un mecanism de ceas cu valoare istorică. În cursul lunii septembrie 2017, cu acordul prezbiteriului local, am demontat mecanismul de ceas al lui János Tébi din biserica din Orașul Nou și, după restaurarea sa, l-am prezentat publicului ca exponat permanent în cadrul unei expoziții de panouri referitoare la această temă, în mai 2018. Trebuie să considerăm o împrejurare fericită identificarea unei multitudini de izvoare de arhivă referitoare la trecutul acestui ceas, astfel încât am reușit să asociem obiectului de artă prezentat diferite cunoștințe de istorie locală și de istorie ecleziastică, legate nemijlocit de acesta. Aceasta nu este o realizare de neglijat, dat fiind că

¹⁶ Din colecția Arhivei Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului (KREL).

¹⁷ KREL / Arhiva Parohiei din Oradea / Procesele verbale ale prezbiteriului – 1835, 1839, 1840, 1843, 1844, 1846.

¹⁸ Emódi 2018. p. 29.

¹⁹ Emódi – Emódi 2014. Planșa XXV.

²⁰ RNLBml / Arhiva Parohiei Reformate din Oradea / dosarul nr. 85 (acte contabile) și tot acolo dosarul nr. 86. (procesele verbale ale prezbiteriului).

²¹ Despre Károly Szentendrey intenționăm să publicăm mai multe date într-un studiu viitor.

literatura de specialitate referitoare la orologiile din Transilvania și regiunea Partium oferă informații foarte puține și de obicei superficiale, în multe cazuri determinând vârsta câte unui mecanism de ceas ales la întâmplare cu o precizie exprimată în decenii, sau chiar seculară, fără să poată da vreo informație despre meșterul constructor și împrejurările realizării ceasului respectiv.

Cu ocazia primei examinări a mecanismului de ceas din Orașul Nou, am putut stabili deja că în cursul funcționării sale (ultima dată a funcționat în anii 1970) nu a suferit intervenții radicale asupra mecanismului său, nu i-au fost înlocuite piesele principale, în esență se prezintă în starea sa originală (foto 3). Ne-am străduit să găsim în arhive urmele unor posibile reparații de mai mare anvergură. Conform acestora, începând din 1872, anul când a fost montat în turn, timp de peste trei decenii, funcționarea lui a fost supravegheată de József Daday, care s-a ocupat printre altele și de ridicarea zilnică a greutateților ceasului (începând cu anii 1880, Daday a condus un atelier de lăcătușerie ce construia orologii de renume național în Olosig-Oradea). După îmbolnăvirea și apoi moartea sa în 1909, începând din 1913, elevul său Dezső Mezey, care a dus mai departe și activitatea atelierului meșterului său, a avut grijă de ceas până la sfârșitul Primului Război Mondial. Conform datelor contabile ale parohiei, începând din 1919 funcționarea ceasului era supravegheată de clopotarul bisericii. În 1912, o reparație și curățare de mai mare anvergură a ceasului a fost făcută de Dezső Mezey, deoarece oferta sa de 260 de coroane fusese mai avantajoasă și mai puțin invazivă, decât cea a fabricii de orologii Sarkady-Szántó, tot din Oradea, care cerea 680 pentru executarea unei intervenții mai radicale.²² În 1928 a devenit din nou actuală problema unei reparații capitale, iar atunci de la firma locală a lui József Bárdos - Dezső Gavallér s-a primit o ofertă de 9400 de lei pentru o *reparație generală* sau 4900 de lei pentru o *reparație obișnuită*, iar de la Zsigmond Peschko o ofertă de 8000 de lei.²³ După părerea noastră nici de data aceasta nu a avut loc o intervenție de mai mare anvergură, ci, în conformitate cu posibilitățile materiale ale parohiei, s-au efectuat doar operațiuni de curățare și reparații minimale ale mecanismului. Pentru a arăta mai clar ce ar fi însemnat o *reparație generală*, cităm un fragment din oferta Bárdos-Gavallér: „*Demontarea, coborârea și transportarea mecanismului de ceas ... înlăturarea vopselei vechi de pe carcasa de bază, vopsirea ei cu miniu, turnarea din nou a lagărelor axelor carcasei de bază ... Înlăturarea completă a urmelor de uzură de pe toate roțile dințate ale ceasului, strunjirea și rectificarea axelor. Înlocuirea spițelor roților dințate. Strunjirea*

ancorei, schimbarea proeminențelor ancorei cu unele noi, confecționarea unor plăcuțe turnante noi pentru pendul, înlocuirea cu piese noi a părților uzate ale ciocanelor și suporturilor de semnalizare sonoră, repararea, curățarea și îndreptarea părților îndoite ale roților mecanismelor arătătoarelor aflate în stare proastă ... Transportarea înapoi a mecanismului deja reparat ... reglarea sa ...” Iată și ce presupunea o *reparație obișnuită*: „*Demontarea, coborârea și transportarea mecanismului de ceas ... Curățarea mecanismului, înlăturarea urmelor de uzură de pe dinții roților, rectificarea lor. Strunjirea și finisarea axelor roților, sudarea sau căptușirea lagărelor acestora. Rectificarea proeminențelor ancorei, de asemenea confecționarea unor noi plăcuțe turnante pentru pendul, precum și punerea în ordine a ciocanelor și suporturilor de semnalizare sonoră, curățarea de rugină a mecanismului, adică vopsirea lui, curățarea mecanismelor arătătoarelor și îndreptarea părților îndoite ...*”

În vara anului 1929, episcopul István Sulyok a dat dispoziție să se pună ferestre noi la turn, deoarece „...funcționarea orologiului era împiedicată de împrejurarea că zăpada și apa cădeau pe mecanismul ceasului, iar după ce înghețau, ceasul se oprea zi după zi.” În 1935 și 1939 lăcătușul mecanic István Cser a executat reparații mai mici ale mecanismului ceasului, de exemplu a sudat ancora.

Orologiul din Orașul Nou, executat de János Tébi în 1844 (cât și cel din Cetariu din 1817) este un mecanism acționat prin greutateți, dispunând de mecanism de mers cu ancoră, de pendul pentru reglare, și indică atât orele fixe, cât și sferturile de oră, fiind prevăzut cu trei greutateți din piatră. Principiul său de funcționare este același cu al majorității orologiilor din Bazinul Carpatic, executate cu o tehnologie tradițională, manuală (foto 4).

S-au păstrat doar puține exemplare din tipul mai vechi de ceas, întâlnit până în ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea, cu mecanism de mers cu vergea (unul de acest tip a fost reparat la Beiuș în 1826 chiar de către Tébi), tipurile de ceas ce s-au răspândit mai târziu, ca de exemplu cel cu mecanism de mers tip amant, ce s-a răspândit încet începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, și alte mecanisme, și mai moderne, au fost deja în majoritatea lor produse industriale, de serie.

Mecanismele de ceas erau așezate de obicei sub nivelul la care se aflau clopotele în turn și erau protejate de murdărie, de praf și de excrementele de păsări printr-o așa-zisă *căsuță a ceasului*, aflată în interiorul turnului și executată cu mai multă sau mai puțină exigență și conștiinciozitate. Aceste camere făcute din lemn erau de multe ori prevăzute cu ușă și fereastră, având feronerie de calitate (foto 5-6).

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea apar dulapurile de ceas arătoase, făcute pe măsura ceasului respectiv, acestea însă ascund de cele mai multe ori în spatele ușilor lor cu geam ceasuri produse industrial (foto 7).

Mecanismul și cadranele, precum și elementele de transmitere a mișcării pentru ciocanele care loveau clopotele (axe, sistem de distribuție, mecanism de semnal

²² Emődi 2018, pp. 81-85. În anii ce au precedat Primul Război Mondial, prețul unui ceas de turn fabricat industrial (de exemplu de către fabrica Müller din Budapesta) era în jur de 1000-1200 de coroane, inclusiv montajul.

²³ Pentru a putea aprecia mărimea ofertelor, precizăm că în 1928 salariul lunar al unui preot era în jur de 4000 de lei, cel al unui organist-cantor de 2000 de lei, iar chiria lunară pentru un apartament mai mare situat în centru era tot în jur de 2000 de lei.

sonor, roți dințate ale mecanismului de transmitere ale cadranelor) sunt toate părți ale orologiului. S-a păstrat decontul lui János Tébi referitor la materialele folosite pentru realizarea mecanismului de ceas din Orașul Nou, cuprinzând materiile prime și uneltele cumpărate între luna iulie 1843 și luna februarie 1844 de la negustorul Antal Dáné și mai ales de la János Pichler, negustor de fierărie. Din totalul de 313 florini, 26 de florini au fost cheltuiți pe cărbuni, peste 40 de florini în vreo douăsprezece rânduri pe pile de diferite mărimi, cu 8 florini a cumpărat cam 5 kilograme de aramă și două creuzete pentru topit metale, aproape 180 de florini i-a cheltuit pe diferite semifabricate feroase (oțel, șină de fier, fier laminat în bare, sârmă, peste o mie de nituri și altele), iar 60 de florini pe tablă. La sfârșitul documentului, apare și greutatea produsului finit, în livre (1 livră = 0,56 kg). Mecanismul ceasului cântărea 345 de livre, cele 4 cadrane 281, iar arătătoarele de ceas și pendulul 31 de livre. Prin urmare mecanismul de ceas al lui Tébi cântărea, împreună cu toate elementele accesorii, aproximativ 360 de kilograme, din care mecanismul propriu-zis, ce urma să fie restaurat, avea 190 de kilograme.²⁴

Înainte de a demonta mecanisme de ceas din Orașul Nou / Oradea și Cetariu, trebuiau luate în considerare și anumite puncte de vedere referitoare la protejarea obiectelor de artă de patrimoniu și la normele de etică. Pornind de la experiența dobândită de noi cu această ocazie, am dori să expunem părerile noastre în legătură cu aceasta, ce se cuvine (și ce nu) să se facă cu un vechi mecanism de ceas:

- Un mecanism de ceas istoric este astăzi un obiect de artă cu valoare muzeală și, deși există orologii de o sută – o sută patruzeci de ani, încă în stare de funcționare, acestea sunt din ce în ce mai rare și în cele mai multe cazuri își datorează vârsta înaintată unor intervenții radicale suferite de ele. Nenumărate date culese de noi din arhive ne dovedesc că durata de viață a ceasurilor din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea nu depășea în general o sută de ani, ba mai mult, o seamă de ceasuri erau scoase din uz după ce funcționaseră doar trei-patru decenii. Ceasul lui János Tébi din Orașul Nou a funcționat pentru ultima dată cu peste patruzeci de ani în urmă, deja de mulți ani a fost scos din locul unde fusese amplasat inițial, majoritatea arătătoarelor cadranelor azi deja lipsesc, la fel și majoritatea elementelor de transmitere a mișcării. La Cetariu situația este asemănătoare, și în acest caz este vorba de un ceas scos din uz cu foarte multă vreme în urmă, lipsesc multe din accesoriile sale.

- Izvoarele menționate mai sus referitoare la comparațiile generale ne arată că încă și în prima jumătate a secolului al XX-lea mecanisme de ceas erau considerate ca obiecte de inventar, mecanisme folosite pentru indicarea trecerii timpului, nicidecum ca obiecte de artă ce trebuie protejate, considerându-se justificate orice fel de intervenții radicale (sudare, frezare, strunjire, schimba-

rea diferitelor elemente etc.) menite să mărească precizia mecanismului și să-l facă să funcționeze în continuare. Această abordare mai există în unele locuri și astăzi, ne putem întâlni adesea cu mecanisme „reînnoite”. De cele mai multe ori aceasta înseamnă așezarea capetelor axelor în lagăre moderne (frezarea unor locașuri de lagăre în vechea carcasă sau sudarea acestora pe carcasa de bază), înlocuirea mecanismului de mers (a roții dințate și a ancorei), considerate „inima” ceasului, iar în cazuri extreme excluderea totală a acționării prin greutate și montarea unei acționări electrice. Bineînțeles, nu contestăm întâietatea acordată nevoilor locale, dreptul la existență al procedurilor, improvizațiilor meșterilor locali pricepuți la toate, dar trebuie să luăm în considerare faptul că în asemenea situații obiectul de artă, având o valoare însemnată, este distrus pentru totdeauna, suferind o stricăciune iremediabilă, mai ales din punct de vedere vizual. În zilele noastre, aceste intervenții de mare anvergură sunt considerate depășite, dat fiind că întregul mecanism vechi poate fi salvat cu o cheltuială suportabilă pentru majoritatea parohiilor, prin achiziția de la firme specializate a unor unități electronice de comandă de mici dimensiuni, a unui distribuitor de precizie și a unor axe pentru arătătoare. Să sperăm că tocmai acest progres tehnologic va putea salva de la distrugere o parte a mecanismelor noastre cu valoare muzeală, dat fiind că legea nu le protejează și din câte știm nici un orologiu istoric din România nu se bucură de protecție! Ambele obiecte de artă alese de noi s-au păstrat în starea lor originală, cu modificări minime, aproape inobservabile ale mecanismului. La Cetariu, parohia reformată ar lua în considerare cumpărarea unui nou ceas cu comandă electronică de precizie, după ce se va încheia renovarea completă a bisericii reformate aflată în piața principală a localității, prevăzută să înceapă în curând. La Oradea, în cazul bisericii aflate într-un loc relativ retras, nu pare să existe o asemenea dorință.

- Trebuie examinat cu atenție dacă se justifică scoaterea mecanismului din poziția sa originală și în legătură cu aceasta trebuie luate în considerare trei puncte de vedere. Primul dintre acestea se referă la locul unde se află mecanismul ceasului vechi, care nu mai funcționează: dacă se află într-un loc ușor accesibil celor interesați, publicului larg, și acest loc corespunde și cerințelor de siguranță pentru public. De cele mai multe ori însă aceste mecanisme de ceas se află în interiorul strâmt al unui turn, la înălțime, unde se poate urca doar pe scări de lemn vechi și șubrede, care pot pune în pericol viața vizitatorilor, iar acest interior de turn este plin de plase de păianjen, excremente de porumbei, și pe deasupra foarte prost luminat, uneori total lipsit de lumină naturală (foto 8). Celălalt punct de vedere îl constituie situația materială și atitudinea parohiei proprietare față de modul de a trata problema ceasului, dat fiind că în cazul în care ar opta pentru prezentarea acestuia pe poziția originală, întreținerea scării de lemn a turnului, iluminarea locului unde se află mecanismul ceasului, respectarea prevederilor minime de siguranță, menținerea permanentă a curățeniei și nu

²⁴ RNLBml / Arhiva Parohiei Reformate din Oradea / dosarul nr. 47 (acte contabile).

în ultimul rând asigurarea unui orar de vizitare ar putea toate constitui cerințe obligatorii. În cele mai multe cazuri, aceste din urmă cerințe nu pot fi îndeplinite. Al treilea punct de vedere de luat în considerare este acela dacă obiectul de artă în chestiune ar putea fi expus într-o altă locație, corespunzătoare. În legătură cu aceasta, nu putem să nu menționăm îngrijorarea noastră: oare obiectul de artă se află mai în siguranță în turnul greu accesibil sau demontat și expus sau eventual doar depozitat undeva (ne gândim la negustorii de obiecte de artă lipsiți de scrupule, oare se poate stabili o valoare în bani de la care pornește ispita)?! Poate că am exclude posibilitatea demontării și mutării ceasului în cazurile în care mecanismul este amplasat într-o căsuță a ceasului realizată în mod exigent (și care poate fi încuiată și păstrată curat). Aici ar putea fi prezentate și o parte a elementelor de transmitere a mișcării și a mecanismului de semnal sonor, nu în ultimul rând este vorba despre un ansamblu care cu greu poate fi separat. De altfel sistemul de distribuție și mecanismele cu roți dințate care se află în spatele cadranelor sunt aproape fără excepție inaccesibile în orice situație, ele nu pot fi arătate la fața locului.²⁵ Prezentarea mecanismului de ceas din Orașul Nou la fața locului nu putea fi luată în considerare din mai multe motive. Acestea ar fi locul de amplasare al mecanismului de ceas la o înălțime amețitoare, într-un loc străbătut de curenți de aer din cauza ferestrelor de mari dimensiuni, loc unde se putea ajunge doar urcând pe niște scări de proastă calitate, căsuța ceasului fiind o construcție de scândură fără nici o valoare estetică, iar comunitatea parohiei nu ar fi în stare să facă rost de fondurile necesare pentru elementele de siguranță, înlocuirea scărilor vechi, supravegherea vizitatorilor. La Cetariu a fost ușor să se ia o hotărâre, pentru că în spațiul foarte strâmt din interiorul turnului grinzile mâncate de carii pe care stătea mecanismul se sprijineau pe un schelet de lemn putred, total neglijat, iar căsuța ceasului, de o construcție cu totul primitivă, era aproape complet distrusă (*foto 9*). Aici preotul și prezbiteriul și-au formulat dorința de a expune în interiorul bisericii mecanismul de ceas, după restaurarea (curățarea) sa.

• Pentru demontarea mecanismelor de ceas, există două posibilități. În măsura în care construcția turnului, calitatea scărilor, precum și lățimea drumului ce trebuie parcurs în jos permite acest lucru, mecanismul poate fi transportat în jos întreg, fără a fi dezasamblat, după ce i-au fost îndepărtate piesele care ies în afară (tija pendulului și pendulul, paletele rotative de frânare), eventual cu ajutorul unui scripete. Greutatea sa este oricum de cel puțin 150 kg. Trebuie știut însă că de multe ori ceasurile au fost asamblate la locul funcționării lor, astfel încât este fizic imposibil să fie duse sus sau jos complet asamblate. De exemplu, în vara anului 1872, ceasul lui Tébi a fost amplasat în turnul bisericii din Orașul Nou pe locul unde urma să funcționeze, când turnul mai era înconjurat de schele și ceasul a fost introdus în clădire cu ajutorul unor

scripeți, printr-o fereastră mare a turnului, aflată în apropierea locului unde urma să fie așezat mecanismul ceasului. Cealaltă posibilitate este dezasamblarea ceasului la fața locului. În legătură cu aceasta, am dori să menționăm că, din documentele păstrate în arhive, rezultă că, în cursul funcționării lor, mecanismele de ceas erau demontate o dată la câțiva ani și piesele lor erau curățate prin fierberea lor separată. Prin urmare putem considera demontarea / dezasamblarea o muncă de rutină, deși ea era executată de cele mai multe ori de specialiști chemați chiar din altă localitate.²⁶

Demontarea, restaurarea și expunerea mecanismului de ceas din Orașul Nou / Oradea

Dimensiunile ceasului de la Oradea al lui János Tébi sunt 110x70x110 cm (respectiv 130x70x110 cm, împreună cu elementele ce depășesc limitele carcasi, fără a socoti pendulul). Conform calculelor noastre, are o greutate de aproximativ 150 de kg și este compus din aproximativ 350 de piese de bază. Însă când se dezassemblează (și acest lucru este valabil și pentru demontările făcute pentru a fi curățat, pe vremea când încă mai funcționa), trebuie desfăcut doar în 60-70 unități funcționale mai mari sau mai mici. Pe carcasa sa construită foarte ingenios, șase platbande verticale, fixate cu ajutorul unor pene, la scoaterea cărora platbandele pot fi scoase imediat și ele, susțin toate piesele mobile, respectiv bucelele de alamă în care stau axele. Rigiditatea carcasi este asigurată de restul de opt platbande verticale, fixate cu șuruburi. Aproape toate elementele mecanismului de ceas sunt confecționate din fier forjat, cu excepția greutateților cilindrice din lemn de esență tare și a bucelor din alamă.

Documentarea exactă a demontării mecanismului (schițe de detaliu și fotografiere după fiecare operațiune) a fost indispensabilă pentru a ușura apoi remontarea acestuia în viitor. Fiecare piesă a fost etichetată pentru a putea fi identificată ulterior. Pregătirile, demontarea și coborârea pieselor una câte una au necesitat două zile de lucru. Ca scule folosite, au fost suficiente doar un ciocan, un levier nu prea mare și o cheie franceză. Doar coborârea structurii de susținere golite a creat ceva bătaie de cap (*foto 10-11*).

Piesele depozitate le-am curățat rând pe rând, câte una sau două pe zi, în curs de două luni. Încercarea de a îndepărta prin dizolvare chimică substanțele de lubrifiere, amestecate de-a lungul deceniilor cu praf și excremente de păsări, de pe piesele mecanismului, precum și multiplele straturi de vopsea existente, nu prea a dat rezultate. Am încercat să îndepărtăm cu ajutorul unui lichid, respectiv a unui gel decapant, Decanol și Supralux²⁷, straturile foarte dure existente pe piesele metalice, dar acestea nu

²⁵ Vezi fotografiile prezentate în anexă în Emödi 2018.

²⁶ Emödi 2018, pp. 42-49.

²⁷ Pentru fișa tehnică de securitate a Decanolului, vezi <https://i.dedeman.ro/media/file/file//d/e/decanol-super.pdf>, iar pentru Supralux. http://shop.akzonobel.hu/spree/safetycard/2164/FEST%C3%89KLEMAR%C3%93_msds_2018.pdf?1532520872.

le-au înmuiat satisfăcător, de aceea am optat pentru curățarea mecanică a întregului mecanism. Cu ajutorul unor dălți de forme și dimensiuni diferite, confecționate special pentru această operațiune, a unor scule de răzuit și a unor perii de sârmă am reușit să obținem rezultate bune, e adevărat, cu prețul unui mare consum de energie.

Nu am reușit să îndepărtăm cu totul stratul de grund pe bază de miniu al carcasei, astfel încât am hotărât să lăsăm să rămână petele roșietice ale acestuia. Conform datelor din arhive, acest strat de grund a fost folosit cu ocazia reparației generale din secolul al XX-lea. Am dori să menționăm aici că izvoarele noastre afirmă în unanimitate că în cazul reparațiilor generale de odinioară, când mecanismul era demontat, elementele acestuia erau întotdeauna „fierte” (presupunem că într-o soluție puternic alcalină). În urma curățării mecanice, pe toate suprafețele au rămas unele pete de rugină, resturi de depuneri, astfel încât tratarea suprafețelor de două ori cu tanin / acid tanic (soluție de 15%), pasivizarea lor a dus la obținerea unui rezultat rapid și arătos. Al doilea tratament cu tanin era necesar pentru obținerea unei culori mai închise și mai omogene. Greutățile cilindrice din lemn au fost tratate cu ulei de in, iar înainte de uscarea completă a acestuia cu ajutorul unei cârpe am astupat porii și am dat un luciu mătăsos suprafeței lor. Bucelele din alamă le-am curățat cu oțet alimentar (9%) (foto 12-19).

Punând carcasa goală pe suportul din lemn pregătit în incinta bisericii reformate din Orașul Nou, am reușit să remontăm capodopera lui János Tébi în doar câteva ore, urmând în sens invers operațiunile executate la dezasamblare. Pentru înlocuirea discului pendulului, care lipsea, am folosit o tigia de bucătărie turnată dintr-un metal ușor, având o formă ușor convexă, de calotă sferică, suprafața căreia am „antichizat-o” cu praf de vopsea de bronz dizolvat în white-spirit, iar apoi am supus-o la uzură.

Din păcate scripeta originală strunjiți din lemn s-au pierdut în cursul ultimelor decenii, astfel încât am suspendat o greutate de piatră cu ajutorul unei sfori de cânepă trecută peste un scripete metalic simplu, de producție industrială. Greutățile de piatră ale modulelor care băteau orele fixe și sferturile de oră le-am așezat culcate, sub mecanism. Sistemul de distribuție am reușit să-l demontăm de pe grinzile aflate deasupra clopotelor și l-am prezentat așezat pe un suport simplu din lemn.

Într-un colț întunecos al unui etaj al turnului am avut norocul să găsim arătătorul mic și pe cel mare demontate de pe unul dintre cadrane și le-am așezat pe un panou din plastic ce imita cadranul ceasului la scara 1:3, așezat pe un perete, după efectuarea operațiunilor de curățare și conservare deja menționate (foto 20-23).

Demontarea și curățarea mecanismului de ceas de la Cetariu

După numeroase măsurători, am hotărât să încercăm să coborâm din turn acest al doilea mecanism fără să îl dezamblăm. Posibilitatea dezamblării sale am respins-o de

la început, datorită spațiului foarte strâmt și al cantității nemăsurate de excremente de porumbel. Lățimea ușii tribunei și cea a coridorului abrupt, îngust, cu trepte, ce duc spre tribună / turn coincideau la centimetru cu dimensiunea mecanismului de pe care fuseseră scoase părțile care ies în afară, astfel încât emoția era justificată (foto 24-25). Am instalat un scripete la nivelul de deasupra locului de amplasare a ceasului și după ridicarea mecanismului ceasului am desfăcut grinzile pe care stătuse acesta, apoi am coborât ceasul pe bolta nivelului inferior al turnului. De aici șase persoane au reușit cu mare efort, încet și cu multă atenție, să-l scoată afară sub cerul liber.

De data aceasta curățarea chimică a dat roade, oricum fără dezasamblarea ceasului metoda mecanică nu ar fi fost eficientă (foto 26). Am pulverizat asupra întregului mecanism un degresant industrial concentrat²⁸, iar după aproximativ 20 de minute cu ajutorul unui jet de apă de înaltă presiune am îndepărtat toate straturile întărite de unsoare și de vopsea, precum și murdăria depusă (foto 27-28).

La fel ca în cazul mecanismului de ceas din Orașul Nou, stratul de grund pe bază de miniu s-a dovedit rezistent, toate celelalte straturi le-am putut îndepărta pe deplin cu succes. Pentru moment, mecanismul de ceas de la Cetariu a fost depozitat și îl vom așeza definitiv ca obiect de expoziție sub una dintre tribune, după ce se va termina renovarea bisericii. Pasivizarea suprafețelor metalice ale ceasului o vom face după apariția unui strat subțire de rugină, dat fiind că după curățare a ieșit la iveală pe mari suprafețe metalul pur.

BIBLIOGRAFIE

- CSERNÁK Béla (1997): A református egyház Nagyváradon 1660–1885. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Nagyvárad.
- EMŐDI János – EMŐDI András (2014): Városképpel illesztésként nagyváradai céhes bizonyáglevelék. In: Miscellanea Historica Varadinensia IV. Nagyvárad, Partium Kiadó, pp. 141-172.
- EMŐDI András (2018): Régi templomi toronyórák Biharban és környékén. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Kolozsvár – Nagyvárad.
- EMŐDI András (2019): A legrégebbi fennmaradt bihari toronyóra története, avagy a belényesi óraper. In: Új Nézőpont VI. évf./1. sz. Debrecen.
- MAKAI Sándor (1999): Zsadány község története. Zsadány Község Önkormányzata, Zsadány.
- MIKLÓSI-SIKES Csaba (2007): Adatok a magyargyermónostori református templom történetéhez. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Sepsiszentgyörgy-Veszprém.

²⁸ <https://www.amtra.pl/en/products,612/professional-engine-cleaner-super-strong>.

IZVOARE ARHIVISTICE

Arhiva Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului (KREL) / Arhiva Parohiei Oradea (IV.a.)

Arhiva Națională Maghiară (MNL) / Colecția de copii microfilmate ale registrelor de stare civilă.

Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale ale României (RNLBmI) / Documente ale breslelor (nr. fond: 70, nr. inventar: 106).

Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale ale României (RNLBmI) / Arhiva Parohiei Reformate Oradea (nr. fond: 331, nr. inventar: 328).

András Emödi

Arhivist, asistent în domeniul protecției obiectelor de artă

Arhiva Eparhiei Reformate de pe lângă Piatra Craiului

str. Sulyok István nr. 9.

410202 Oradea

E-mail: aemodi@gmail.com

LISTA FOTOGRAFIILOR

Foto 1. Proiectul de biserică al lui József Szász (1835).

Foto 2. Biserica din Orașul Nou (lateral în dreapta), fără turnuri (1857, litografie).

Foto 3. Mecanismul de ceas din Orașul Nou al lui János Tébi, în 2017.

Foto 4. Roata ancorei și ancora ceasului din Orașul Nou.

Foto 5. Interiorul căsuței ceasului din turnul bisericii reformate din Șimleul Silvaniei.

Foto 6. Exteriorul căsuței ceasului din turnul bisericii reformate din Tileagd.

Foto 7. Ceasul de fabricație industrială și dulapul său din turnul bisericii romano-catolice din Sâniob.

Foto 8. Mecanismul foarte murdar al orologiului din Cetariu.

Foto 9. Grinzile de susținere putrezite ale aceluiași orologiu.

Foto 10. Mecanismul de ceas din Orașul Nou în timpul demontării.

Foto 11. Piese componente ale mecanismului de ceas demontat din Orașul Nou.

Foto 12. Starea pieselor înainte de a fi curățate.

Foto 13. Starea pieselor înainte de a fi curățate.

Foto 14. Starea pieselor înainte de a fi curățate.

Foto 15. Piesă curățată.

Foto 16. Piesă pasivizată cu tanin.

Foto 17. Piese componente ale mecanismului de ceas din Orașul Nou după conservare, înainte de a fi remontate.

Foto 18. Bucele de alamă detașabile, după ce au fost curățate.

Foto 19. Starea unor piese componente înainte de curățare și după conservare.

Foto 20. Expoziția aflată la tribuna bisericii.

Foto 21. Mecanismul de ceas restaurat (fotografie de detaliu).

Foto 22. Mecanismul de ceas restaurat (fotografie de detaliu).

Foto 23. Mecanismul de ceas restaurat (fotografie de detaliu).

Foto 24. Locul de amplasare a ceasului de la Cetariu, privit de jos.

Foto 25. Locul de amplasare a ceasului de la Cetariu, privit de sus.

Foto 26. Mecanismul de ceas demontat.

Foto 27. Curățare cu degresant industrial.

Foto 28. Curățare cu jet de apă de înaltă presiune.

Traducere: Elga Mayer